

Дерев'янка С.П. Емоційні особливості рольової віктимності молоді // Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді: [монографія] / за наук. ред. О. Ю. Дроздова. – Чернігів: Видавництво “Десна Поліграф”, 2019. – С. 48-60.

ЕМОЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЛЬОВОЇ ВІКТИМНОСТІ МОЛОДІ

Проблема віктимності невідмінно постає в умовах проблемної міжособистісної взаємодії двох або більше людей. При цьому, як правило, хтось з учасників демонструє поведінку жертви як більш слабкої за своїми особистісними і соціальними позиціями особи, яка переживає емоційний дискомфорт від невдалих стосунків з іншою людиною або групою людей.

Проблема віктимності особистості має тривалий час розгляду. Низка зарубіжних та вітчизняних вчених присвятили свою увагу вивченню питань, пов'язаних з віктимогенністю людини, процесом перетворення її на жертву, чинниками віктимної поведінки [Гарькавець, 2013; Малкина-Пых, 2010; Одинцова, 2010].

Традиційно вважається, що у науковий обіг термін «віктимність» введено Л. Франком, який сприяв подальшому розвитку віктимології як вчення про жертву злочину. Саме тому віктимність тривалий час вивчалася вченими, в тому числі психологами-дослідниками, з урахуванням кримінального спрямування. Окрім того і раніше, і в теперішній час у віктимології є відсутньою єдність щодо пояснення змісту самого поняття віктимності. Цей феномен визначався одночасно як схильність людини ставати жертвою насилля [Гарькавець, 2013], як особистісна характеристика, як властивість певної особистості, соціальної ролі, соціальної ситуації, яка провокує віктимність [М. Одинцова, 2010].

Рольова віктимність, як схильність людини до обрання позиції жертви, чи набуття статусу жертви, вивчається вченими, переважно, у контексті маніпулятивного впливу [Андронникова, 2016; Одинцова, 2013], або

недостатньо сформованих комунікативних здібностей [Arseneault, 2010; Кузьміна, 2017].

Методологічну розробленість феномену рольової віктимності було здійснено М. Одинцовою [Одинцова, 2013]. Вчена виділила ігрову рольову віктимність («ігрова роль жертви») та соціальну («соціальна роль жертви»). При цьому дослідниця зазначає, що перша є тимчасовою роллю, яку людина обирає сама, добровільно, щоб досягти певної мети. Соціальна роль – це нав'язане, жорстко регламентоване положення людини, пов'язане з її відторгненням соціумом. Головна відмінність ігрової ролі від соціальної – наявність маніпулятивного компоненту у першому випадку. М. Одинцова характеризує ігрову роль жертви як креативну та пластичну, з навмисним демонструванням своїх нещастя та страждань, з боязкістю щодо відповідальності, з наявністю рентних настанов (пошуком вигоди). Основні типи («маски») ігрової ролі жертви: «інфантильна жертва», «агресивна жертва», «депресивна жертва», «демонстративна жертва», «залежна жертва». Соціальна роль жертви характеризується глибоким переживанням власного аутсайдерства, оцінкою оточуючого світу як ворожого. Основні типи соціальної ролі жертви: «козел відпущення», «гидке каченя», «покірна жертва» (раб). Загалом вчена зазначає, що ігрова та соціальна ролі жертви є особливим засобом захисту від труднощів.

Аналіз літератури із зазначеної проблематики дає підстави нам припустити, що емоційні здібності (здатність до емпатії, управління власними емоціями, копінг) пов'язані з різноплановими проявами рольової віктимності; також ми визначили, що емоційні здібності та рольова віктимність характеризуються спільними рисами стосовно спілкування з іншими людьми: вірогідністю впливати на них, або підлягати такому впливу. Вважаємо, що вивчення емоційних аспектів рольової віктимності буде сприяти уточненню питання як негативних, так і вірогідних позитивних виявів віктимності, до того ж це забезпечить можливість визначити ресурси управління рольовою віктимністю у юнаків та юнок. Вірогідно, що саме в юнацькому віці прояви

різних типів рольової віктимності можуть супроводжуватися не тільки маніпулятивними намірами, а й виявлятися з метою захисту від травмуючих ситуацій та обставин життя. Актуальність нашого дослідження визначається, з одного боку, зростанням наукового інтересу до проблеми рольової віктимності, а з іншого – нестачею даних щодо вивчення цієї проблематики стосовно її зв'язку з емоційною сферою молодих людей.

Ґрунтуючись на теоріях емоцій Вундта (теорія компонентів) та Шлосберга (теорія осі вимірів емоцій) [Бенеш, 2007] нами було виділено три рівні емоційної сфери, гіпотетично пов'язані з рольовою віктимністю: рівень задоволеності своїм життям, рівень розуміння та управління емоціями в соціумі, рівень подолання стресових ситуацій (див. рис. 1).

ЕМОЦІЙНА СФЕРА	КОМПОНЕНТИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ (За Вундтом, Шлосбергом)	III дихотомії (За Вундтом, Шлосбергом)	III рівні емоційної сфери	ПОКАЗНИКИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ
	ОЦІНОЧНИЙ КОМПОНЕНТ	ЗАДОВОЛЕННЯ / НЕЗАДОВОЛЕННЯ	Рівень задоволеності своїм життям	- позитивне ставлення до себе; - позитивні стосунки з іншими; - психологічне благополуччя як задоволеність своїм життям;
	СОЦІАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ	ЗБЛИЖЕННЯ / ВІДЧУЖЕННЯ	Рівень розуміння та управління емоціями в соціумі	- емоційний інтелект; - емпатія;
	КОМПОНЕНТ АКТИВАЦІЇ	ЗБУДЖЕННЯ / ЗАСПОКОЄННЯ	Рівень подолання стресів	- емоційно-орієнтовані копінг-стратегії; - проблемно-орієнтовані копінг-стратегії.

Рисунок 1. Показники емоційної сфери, гіпотетично пов'язані з рольовою віктимністю

Для проведення даного емпіричного дослідження були залучені студенти національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка загальною кількістю 120 осіб – студенти очного («юнацька група»; $n=60$, віком 18-21 років) та заочного («доросла група»; $n=60$, віком 25-40 років) відділень (за статевим розподілом загалом по виборці 63 % осіб – жіночої, 38 % – чоловічої статі).

В якості дослідницького інструментарію було використано: опитувальник рольової віктимності М. А. Одинцової «Тип рольової віктимності» (основні шкали: «ігрова роль жертви», «соціальна роль жертви»); «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф в адаптації Л. Пергаменщика та М. Лепешинського (використано шкали: «самоприйняття», «позитивні стосунки з іншими», «загальний показник психологічного благополуччя»); методика емоційного інтелекту Н. Холла (шкали: «емоційна обізнаність», «розпізнавання емоцій», «емпатія», «управління емоціями», «самотивація»); методика діагностики рівня емпатії та емпатійних здібностей В.Бойко (шкали «раціональний канал емпатії», «емоційний канал емпатії», «інтуїтивний канал емпатії», «проникливість в емпатії», «ідентифікація в емпатії»); методика «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» Н. Ендлер, Д. Паркер (шкали: «емоційно-орієнтований копінг» «проблемно-орієнтований копінг», «уникнення», «відволікання», «соціальне відволікання»).

Порівняння середніх значень показників рольової віктимності в означених вікових групах показало значущі результати. Зокрема використання маніпулятивної поведінки при виникненні труднощів («ігрова роль жертви») переважає у осіб юнацького віку ($p \leq 0,05$). Нав'язливе набуття статусу жертви («соціальна роль жертви») також виявилось вище у молодих людей, проте статистично значущих відмінностей нами встановлено не було.

Кореляційний аналіз показав наявність зв'язків негативного характеру між рольовою віктимністю та показниками емоційної сфери в досліджуваних вікових групах (табл. 1). Це означає, що ігрова та соціальна ролі жертви

формується при недостатній розвинутості здібностей емоційного інтелекту, емпатійності, копінгу.

Таблиця 1

Зв'язок між рольовою віктимністю та показниками емоційної сфери у групах осіб юнацького та зрілого віку

	Показники емоційної сфери	Гр. осіб юнацького віку		Гр. осіб зрілого віку	
		Ігрова роль жертви	Соціальна роль жертви	Ігрова роль жертви	Соціальна роль жертви
Емоційний інтелект	Емоційна обізнаність	-	-	-	-
	Емпатія	-0,505**	-	-	-
	Розпізнавання емоцій	-0,443**	-	-	-
	Управління емоціями	-0,358*	-0,475**	-0,557**	-0,720**
	Самотивація	-0,416**	-0,512**	-0,362*	-0,397*
	Загальний показник емоційного інтелекту	-0,482**	-0,417**	-0,328*	-0,336*
Емпатійність	Раціональний канал емпатії	-	-	-	-
	Емоційний канал емпатії	-	-	-	-
	Інтуїтивний канал емпатії	-0,414**	-0,411**	-0,333*	-0,471**
	Ідентифікація в емпатії	-0,404**	-	-	-
	Проникливість в емпатії	-0,496**	-0,503**	-0,354*	-0,366
	Загальний показник емпатії (емпатійність)	-0,421**	-	-0,447**	-0,489**
Копінг	Емоційно-орієнтований копінг	-	0,402*	0,319*	0,435**
	Практично-орієнтований копінг	-	-0,467**	-0,469**	-0,492**
Задоволеність життям	Самоприйняття	-0,536**	-0,615**	-0,592**	-0,672**
	Позитивні стосунки з іншими	-0,421**	-0,498**	-0,500**	-0,428**
	Психологічне благополуччя (загальний показник)	-0,554**	-0,712**	-0,514**	-0,601**

* – $p \leq 0,05$

** – $p \leq 0,01$

Отже, за наведеними у табл. 1 даними, рольова віктимність представників кожної вікової групи негативно корелює з усіма показниками емоційної сфери у переважній своїй більшості. Зокрема, ігрова та соціальна ролі жертви негативно пов'язані зі здатністю до управління своїми емоціями, самотивацією та загальним показником емоційного інтелекту. Це означає, що віктимність проявляється у більшій ступені у осіб з недостатньо сформованими навичками

емоційної саморегуляції. Також, ігрова та соціальна ролі жертви негативно пов'язані з інтуїтивним каналом емпатії, здатністю до проникливості в емпатії та загальним показником емпатії. Тобто, прояви віктимності стають більш вираженими у осіб, які не завжди спроможні виявляти емоційну проникливість та емпатійність щодо інших людей.

Негативний характер зв'язку ігрової, соціальної ролі жертви зі самоприйняттям, позитивними стосунками з іншими людьми та загальним показником психологічного благополуччя показує, що віктимність може підвищуватися у осіб, які незадоволені собою, своїм життям та взаємодією зі своїм оточенням. Ігрова та соціальна ролі жертви негативно пов'язані з проблемно-орієнтованим копінгом, що свідчить про підвищення проявів віктимності при недостатній здатності вмільо вирішувати проблеми практичним шляхом.

У проведеному дослідженні ми виявили єдину позитивну кореляцію – між ігровою, соціальною роллю жертви та емоційно-орієнтованим копінгом, тобто це означає, що проявам віктимності сприяє здатність долати стресові ситуації шляхом зосередження на своїх емоційних переживаннях.

Виявлені нами кореляції між досліджуваними змінними мало чим відрізняються у осіб юнацького та зрілого віку, проте нами встановлено й певні відмінності: (1) у групі осіб юнацького віку, на відміну від зрілих осіб, наявна негативна кореляція між ігровою роллю жертви та здатністю до розпізнавання емоцій – це може свідчити, що схильність до віктимності у молодих людей підвищується при несформованій здатності адекватно розуміти експресивні прояви партнерів по спілкуванню; (2) у осіб юнацького віку не виявлено кореляцій ігрової ролі жертви з жодною з копінг-стратегій. Це може означати, що усвідомлений вибір поведінки жертви юнаками та юнками не залежить від їх потенціальних можливостей долати стресові ситуації.

Загалом отримані нами дані дещо суперечать твердженню М. Одинцової, що схильність маніпулювати іншими (ігрова роль жертви) тісно пов'язана з розвинутими здібностями емоційного інтелекту [Одинцова, 2013].

Факторний аналіз надав можливість виділити та охарактеризувати комплекс взаємозв'язків між складовими рольової віктимності та показниками емоційної сфери окремо в групах осіб юнацького та зрілого віку. У виборці молодих людей показники групуються у модель з рішенням в п'ять факторів (пояснюють 76,6 % сумарної дисперсії). Перший, найбільш вагомий фактор (24,1 %) презентован наступними показниками: «психологічне благополуччя» (факторне навантаження – 0,778), «самоприйняття» (0,713), «управління власними емоціями» (0,663), «проблемно-орієнтований копінг» (0,647), «самотивація» (0,613). Фактор було позначено як «Задоволеність життям». Зміст фактору відображає позитивне сприйняття життя, інших людей та самого себе, що тісно пов'язано зі здатністю до емоційної саморегуляції та вирішення проблем практичним шляхом.

Другий за значущістю фактор (15,2 %) складається з наступних показників: «емпатійність» (0,903), «раціональний канал емпатії» (0,763), «ідентифікація в емпатії» (0,747), «інтуїтивний канал емпатії» (0,675), «емоційний канал емпатії» (0,645), «емоційна обізнаність» (0,525). Даний фактор було інтерпретовано як «Емпатійність». Фактор презентує емпатійні здібності, серед яких ведучим є спонтанний інтерес до іншої людини та тісний зв'язок емпатії з набуттям емпатійного досвіду у спілкуванні.

Третій фактор (14,7 %) є двополюсним та утворений такими показниками: позитивний полюс – «ігрова роль жертви» (0,506), негативний полюс – «емпатія» (-0,831), «розпізнавання емоцій інших» (-0,785), «управління власними емоціями» (-0,548). Фактор було інтерпретовано як «Ігрова роль – інфантильна жертва». Фактор відображає ігрову інфантильну роль жертви, пов'язану з несформованими вміннями співчувати та співпереживати іншій людині, розуміти її емоційні прояви та доречно на них реагувати. За М. Одинцовою інфантильна жертва характеризується, також, недостатністю сформованості соціальної компоненти, невмінням долати труднощі сучасного життя, егоїстичністю.

У четвертий фактор (12,0 %), також двополюсний, увійшли наступні показники: позитивний полюс – «соціальна роль жертви» (0,695), негативний полюс – «позитивні стосунки з іншими» (-0,740), «проникливість в емпатії» (-0,659). Цей фактор було інтерпретовано як «Соціальна роль – «гидке каченя». Зміст фактору надає можливість зрозуміти причини соціальної віктимізації молодих людей – сприймання стосунків з іншими людьми як незадовільних та дискомфортних; напруженість та невміння емпатійно налаштуватися на партнера по спілкуванню.

П'ятий фактор (11,3 %) об'єднав наступні змінні: копінг «уникнення» (0,850), копінг «відволікання» (0,839), копінг «соціальне відволікання» (0,608). Фактор означено як «Уникнення проблем». Зміст фактору дає підстави констатувати важливість для молодих людей здатності не помічати проблемні ситуації, та по можливості їх уникати.

Для осіб зрілого віку нами була обрана шестифакторна модель (пояснює 81,02 % сумарної дисперсії). Перший, найбільш вагомий фактор (28,3 %) вміщує два полюси та представлений наступними показниками: позитивний полюс – «самоприйняття» (0,852), «психологічне благополуччя» (0,827), «управління власними емоціями» (0,740), «проблемно-орієнтований копінг» (0,607); негативний полюс – «соціальна роль жертви» (-0,745), «емоційно-орієнтований копінг» (-0,719). Фактор було позначено як «Задоволеність собою та життям / соціальна роль «покірна жертва». Фактор вміщує змінні, які пояснюють вірогідність набуття дорослою людиною соціального статусу жертви. При неможливості позитивно оцінювати оточуючий світ та вирішувати проблеми практичним шляхом особи зрілого віку зосереджуються на своїх стражданнях та хворобливих емоційних переживаннях і не намагаються активно виправити ситуацію (ця характеристика відповідає соціальній ролі покірливої жертви за М. Одинцовою).

Другий за значущістю фактор (18,4 %) утворений такими показниками: «емоційна обізнаність» (0,870), «розпізнавання емоцій інших» (0,863), «емпатія» (0,759), «самотивація» (0,654), «психологічне благополуччя»

(0,429). Даний фактор було інтерпретовано як «Емоційний досвід». Фактор об'єднує основні складові емоційного інтелекту (емоційну обізнаність, розпізнавання емоцій, емпатію, самомотивацію), вміння поставити себе на місце іншої людини та задоволеність своїм життям, що дає нам підстави узагальнити ці дані як набуття нових емоційних знань та їх асиміляцію у досвіді.

Третій фактор (12,3 %), двополюсний, утворений наступними показниками: позитивний полюс – «емоційний канал емпатії» (0,890), «емпатійність» (0,749), «проникливість в емпатії» (0,699), «позитивні стосунки з іншими» (0,554); негативний полюс – копінг «уникнення» (-0,410). Фактор означено нами як «Емпатійне ставлення до інших». Фактор презентує зв'язок між емпатійними здібностями (в першу чергу емпатійним відгуком) та позитивним сприйняттям інших людей, що дозволяє не уникати проблемних ситуацій при комунікативній взаємодії, а вільно вирішувати їх в ході спілкування.

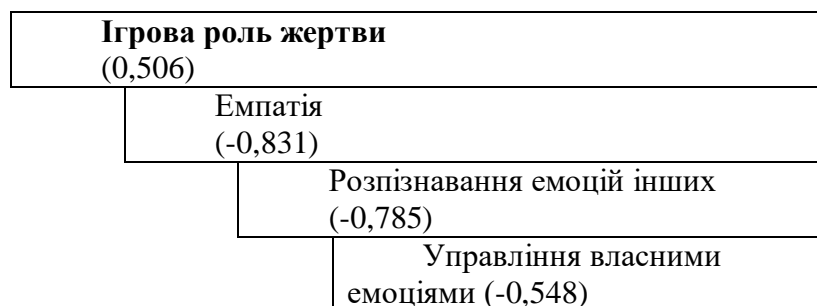
У четвертий фактор (8,9 %) увійшли наступні змінні: копінг «відволікання» (0,815), «раціональний канал емпатії» (0,769). Фактор позначено як «Відволікання від проблеми». Фактор відображає значущість для осіб зрілого віку копінг-стратегії відволікання при подоланні стресової ситуації та її зв'язок з пильною увагою та спонтанним інтересом, спостережливістю щодо інших людей.

П'ятий фактор (7,6 %) презентовано такими показниками: «інтуїтивний канал емпатії» (0,872), «емоційно-орієнтований копінг» (0,461), «емпатійність» (0,439). Фактор означено «Інтуїтивне вирішення проблеми». Фактор відображає зв'язок між емпатійними здібностями (інтуїтивним розумінням вчинків інших людей при дефіциті інформації) та подоланням стресових ситуацій шляхом зосередження на своїх емоційних переживаннях.

Останній шостий фактор (5,46 %) є двополюсним та вміщує такі показники: позитивний полюс – «ігрова роль жертви» (0,510); негативний полюс – «ідентифікація в емпатії» (-0,608), копінг «уникнення» (-0,563). Фактор

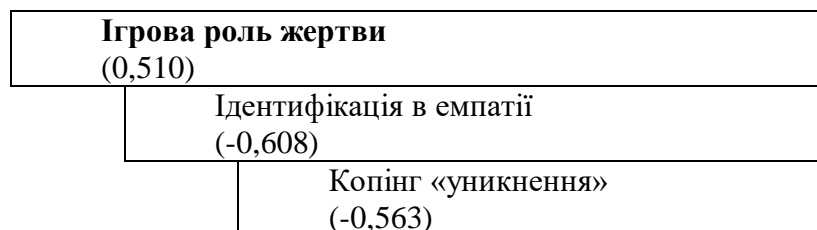
отримав назву «Ігрова роль – демонстративна жертва». Зміст фактору дає підстави відзначити вірогідність прояву маніпулятивної поведінки у дорослих людей («ігрова роль жертви») в умовах неможливості або небажання поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти її та уникнути стресових ситуацій. За М. Одинцовою такий тип ігрової ролі отримав назву «демонстративна жертва» як прояв свідомого наміру людини демонструвати власну неспроможність та слабкості.

Ґрунтуючись на результатах факторного аналізу унаочнимо дані стосовно вияву ігрової ролі жертви у осіб юнацького і зрілого віку (рис. 2 та рис. 3).

Рис. 2. Ігрова роль жертви осіб юнацького віку (на основі даних факторного аналізу, фактор 3 – 14,7 % дисперсії)

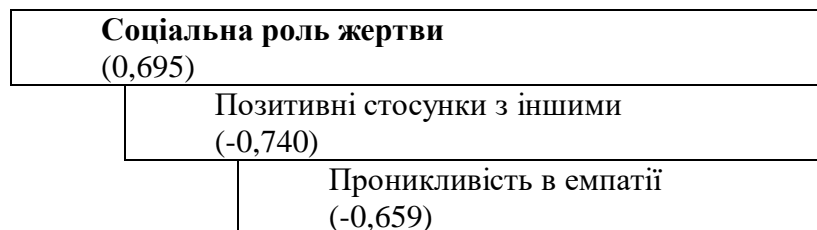
Вважаємо, що особливості рольової віктимності молоді полягають у недостатньо сформованому емоційному інтелекті (тобто невмінні управляти своїми емоціями, проявляти емпатію) та незадоволенні стосунками з іншими людьми. Молоді люди свідомо обирають роль жертви у складних ситуаціях, коли неспроможні зорієнтуватися в емоційних проявах інших людей та адекватно відреагувати на них.

Рис. 3. Ігрова роль жертви осіб зрілого віку (на основі даних факторного аналізу, фактор 6 – 5,5 % дисперсії)

Порівняно з молодими людьми, зрілі особи навмисно грають роль жертви в несприятливих, стресових для них ситуаціях, яких не змогли уникнути, з метою їх подальшого подолання.

Нав'язаний з боку інших людей статус жертви може спостерігатися у молодих людей у випадку їх невпевненості – як налагодити з іншими позитивні стосунки, які б їх задовольняли та при загальному сприйманні комунікативної взаємодії як несприятливої (рис. 4).

Рис. 4. Соціальна роль жертви осіб юнацького віку (на основі даних факторного аналізу, фактор 4 – 12,0 % дисперсії)

Небажане набуття статусу жертви у осіб зрілого віку також є можливим, проте на відміну від молодих осіб, може мати місце на підґрунті негативного образу самого себе, зосередженості на своїх вадах та комплексах, загальній незадоволеності своїм життям (рис. 5).

Рис. 5. Соціальна роль жертви осіб зрілого віку (на основі даних факторного аналізу, фактор 1 – 28,3 % дисперсії)

Таким чином, на основі наведених вище даних сформулюємо основні узагальнення. По-перше, можемо констатувати, що показники рольової

віктимності переважають в молодому віці, порівняно з представниками більш зрілого періоду життя. Зокрема, молодим людям більш властиве використання маніпулятивної поведінки при виникненні життєвих труднощів.

По-друге, рольова віктимність негативно пов'язана з усіма дослідженими показниками емоційної сфери як молодих, так і зрілих осіб. Тобто прояви рольової віктимності стають більш вираженими при недостатній сформованості навичок емоційної саморегуляції, емпатійності щодо інших, при незадоволеності собою, іншими людьми та життям в цілому. Вірогідно, набуття статусу жертви виявляється як компенсація своїх негараздів (у випадку задіяння ігрової ролі жертви), або як результат відторгнення іншими людьми (соціальна роль жертви).

Загалом проведене дослідження надало можливість відповісти на два основних питання: з якими емоційними чинниками найбільш за все пов'язана ігрова та соціальна ролі жертви молодих і зрілих осіб; якому способу виходу із стресових ситуацій надають перевагу представники кожної із зазначених вікових груп. На підставі наведених вище даних ми з'ясували, що свідомий вибір ролі жертви (ігрової ролі) у молодих людей пов'язаний переважно з інфантильністю (неточним розумінням власних емоційних переживань та емоцій інших людей, нездатністю до емоційного самовладнання та емоційної саморегуляції). У осіб зрілого віку ігрова роль жертви пов'язана здебільшого з демонструванням власної неспроможності – в складних ситуаціях, які неможливо уникнути, або застосувати емпатійні здібності ці особи можуть навмисно перебільшувати свої слабкості та «тиснути» на інших людей.

Нав'язаний статус жертви (соціальна роль жертви) у молодих людей спостерігається внаслідок неможливості розслабитися, створити довірливу атмосферу при комунікативній взаємодії з іншими людьми. У осіб зрілого віку соціальна роль жертви може виявлятися при сформованому негативному образі самого себе та надмірній зосередженості на власних нещастях. Метафорично можна означити (використовуючи термінологію М. Одинцової), що при

реалізації соціальної ролі жертви молоді люди – «гідкі каченя», а дорослі люди – «покірливі раби».

Коли виникають складнощі, стресові ситуації, молоді особи, здебільшого, намагаються їх оминати (використовується копінг «уникнення»), а зрілі особи – переключитися на інші справи (копінг «відволікання»). При цьому останні більше схильні до вияву маніпулятивної поведінки (ігрової ролі жертви) при неможливості задіяння копінгу.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у поглибленому вивченні індивідуально-психологічних детермінант ролі в іктимності молоді.

ЛІТЕРАТУРА

Андронникова О. О., Герасимова П. С. Особенности взаимосвязи различных типов жертвенной позиции и эмоционального интеллекта / О. О. Андронникова, П. С. Герасимова // Сибирский педагогический журнал. – 2016. – № 5. – С. 118-125.

Бенеш Г. Психология: dtv-Atlas: Довідник: Пер. з нім. / Худож. Герман і Катерина фон Заальфельд; Наук. ред. пер. В. О. Васютинський / Г. Бенеш – К.: Знання-Прес, 2007. – 510 с.

Гарькавец С. О. Психология підліткової в іктимності : [монографія] / С. О. Гарькавец. – Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2013. – 175 с.

Кузьмина Е. И. Эмоциональный интеллект лиц с разным типом ролевой в іктимности // Е. И. Кузьмина, М. Г. Куляцкая, В. С. Сергеева // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия: педагогические науки: Сб. науч. работ. – Полоцк, 2017. – № 7. – С. 81-86.

Малкина-Пых И. Г. Виктимология. Психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М.: ЭКСМО, 2010. – 864 с.

Одинцова М. А. Многоликость «жертвы», или Немного о великой манипуляции: система работы, диагностика, тренинги: учебное пособие / М. А. Одинцова. – М.: Флинта: НОУ ВПО «МПСИ», 2010. – 256 с.

Одинцова М. А. Типы поведения жертвы. Диагностика ролевой виктимности / М. А. Одинцова. – М.: Бахрах-М, 2013. – 160 с.

Arseneault L., Bowes L., Shakoor S. Bullying victimization in youths and mental health problems: 'Much ado about nothing'? / L. Arseneault, L. Bowes, S. Shakoor. – Psychological medicine. – 2010. – Vol. 40. – № 5. – P. 717-729.